

ממסדים, לשון ותקשורת: עיתונאים ולקסיקון המלחמה

רוביק רוזנטל

איש תקשורת בכל תחום תקשורת עומד בפני דילמה יומיומית מהותית: איך לפצח את המידע המגיע אליו מן הממסדים השולטים על המידע או מייצרים אותו, ואיך להביא אותו לקוראיו בצורה מובנת כשהוא משוחרר ככל האפשר משליטת יוצרי המידע. הממסדים יכולים להיות מוסדות מוגדרים כמו ממשלה, צבא או ממסד אמנותי, אך בדרך כלל הם מורכבים יותר. למעשה הממסדים הם מוקדי כוח רחבים, שיש אמנם בתוכם מחלוקות ומאבקים אך מאחד אותם אינטרס משותף כלשהו. עולם העסקים מעוניין להמשיך ולהיות המוקד המוביל 'המנהל את העולם', גם אם בתוכו מתקיימים מאבקים לחיים ולמוות בין חברות ואישים. תפקיד העיתונות הכלכלית הוא לתאר את המתרחש בתוככי עולם העסקים, אבל גם לפצח את האינטרס המשותף שלו ואת ערכי היסוד שלו.

אחד הכלים החשובים במשחק הכוח הזה הוא השפה. במודע או שלא במודע, בתהליך התפתחות אטי או מואץ, יוצר כל תחום או כל ממסד ספציפי שפה משלו, המשרתת את האינטרסים שלו. תפקיד השפה הוא ליצור מצע משותף בין השותפים לאותו מעמד או ממסד, אך כמוצר לוואי הוא נועד לשמור על הממסד מפני הציבור הרחב. במובן זה מהווה השפה מרכיב שאינו מסייע לתקשורת הבין-אישית או ההמונית אלא נועד להוות חסם תקשורת. שפת המדינאים למשל, רב בה הכיסוי על הגילוי והיא נועדה לשרת את האינטרס של איש מדינה לנהל את ענייניו ללא התערבות והתנגדות, ולשלוט על המידע שהוא מעוניין להעביר. זו על כן שפה הבנויה על קלישאות רבות, ניסוחים מוסכמים וביטול כמעט מוחלט של הממד הדינמי והבין-אישי של המדינאות. בשפת העסקים המקובלת יש נטייה לעקר ולהסוות את מכלול הפעילות האנושית הכרוכה בחיי הכלכלה ולהעמידו על הפעילות הפיננסית ועקרון הרווח. אפשר לומר שהעיתונאים חיים את חייהם המקצועיים במציאות של ספיין לשוני מתמיד. כדי להביא את המידע לציבור בדרך מובנת וביקורתית עליהם לפצח לא רק את המידע שהם מקבלים ממקורות שונים אלא גם את השפה שבה

מוגש להם המידע. הם מתבקשים, ככל שהדבר אפשרי, לנסח את המידע מחדש בשפה פתוחה יותר וטעונה פחות מסרים ואינטרסים. יש תחומים שבהם נרשמות הצלחות חלקיות. כך למשל נדרשת התקשורת להשתמש במונח 'מבקשי עבודה' המקובל בסטיסטיקה הרשמית, אבל היא משתמשת גם במונח העממי 'החברתי' 'מובטל' או 'מחוסר עבודה', המתאר את מצבו של 'מבקש העבודה'. כתב לענייני פלילים יביא תגובות משטרטיות הנאמרות בדרך כלל בשפה נוסחתית, אבל יציג לצדן את תיאור המהלכים בשפה קונקרטית ופלסטית. בתחום המפלגתי, לעומת זאת, השפה התקשורתית צבעונית ועצמאית מלכתחילה, מכיוון שלעיתונאי מקורות רבים ושפת המפלגות אינה נוקשה ונוסחתית. בכמה תחומים הדילמה קשה במיוחד, והקשים ביותר הם התחום המדיני והתחום הצבאי, שלעיתים קרובות אחוזים זה בזה. התחום הצבאי יידון בהרחבה במאמר. התחום המדיני הוא מטבעו קשה להמחשה. בחיי המעשה, 'מדיניות' היא שיחות ומסמכים. את השיחות מתעדים העיתונאים כמעט תמיד מכלי שני, מסוננות ומוטות, תוך קושי רב לקבל עליהן אימותים והצלבות. את המסמכים קשה להשיג, אלא אם כן יש לשלטון כוונה לפרסמם ואז הם חדלים להיות אתגר לעיתונאי. השפה המדינית היא פורמלית, עמומה ומשעממת, אך לתחום המדיני חשיבות עליונה שכן בו נקבע למעשה גורל הציבור.

התקשורת ושפת הממסד הצבאי

כמקרה דוגמה לדילמה הלשונית אציג את השפה המיוחדת שיצר צה"ל בשנות האינתיפאדה השנייה, מאז אוקטובר 2000, ואת השפעתה המכרעת על דרך הדיווח של אנשי התקשורת על המאורעות הצבאיים בימי העימות מאז ועד עתה. שפה זו שוכללה עוד יותר בימי מלחמת לבנון השנייה, כפי שיוצג להלן. בשנות העימות הנוכחי, החל באוקטובר 2000, נוצר מילון חדש של מונחים שבאמצעותם מתואר העימות. המילון התעצב מכיוונים שונים, אך שני השותפים העיקריים שלו היו צמרת צה"ל והתקשורת: הגוף המדווח והגוף המפרש את האירועים הביטחוניים והפוליטיים. צמרת צה"ל אחראית למרבית המילון, ובעיקר לחלקו העוסק בפרטי המלחמה ובאסטרטגיה שלה. החלק הזה מתאפיין בשפה נקייה, מעין-מדעית, המושפעת ממדעי ההתנהגות. אפשר לאתר בלשון הצבאית גם שימוש ייחודי במילים שאינן קשורות לתחום הצבאי, כגון המילה 'אוכלוסייה', שבהקשר הצבאי זוכה לאותו מגע מרוחק ההופך אותה ממאסה אנושית חיה לעוד שטח אפור במפת המלחמה. קבוצה קטנה יותר של מילים נוצרה על ידי הציבור, הפוליטיקאים והתקשורת, ובה ניתן לאתר

מגמות מורכבות יותר. בין שאר תפקידיו נועד מילון זה להוות מכבסת לשון משוכללת, המציגה את העימות בדרך שתאפשר לישראלי הסביר לחיות אתה. לצה"ל אינטרס ברור ביצירת השפה. שימוש במונח מתאים הוא אמצעי לחימה יעיל בעידן של תקשורת המונים מהירה, עצבנית ותחרותית. מונח מתאים הוא זה שמבליט את היכולת ההתקפית והתכנונית של הצבא ומשטטש ככל האפשר את הדרך שבה הדברים מתבצעים, כלומר את התיאור הפלסטי ואת הפרטים הקטנים. המלחמה על פי צה"ל אמורה להיראות נקייה ורציונלית. השפה החדשה מנטרלת מן המלחמה, כמעט לגמרי, כל מרכיב אנושי. במלחמה החדשה אין דם, אין גופות, אין כאב, אין הרס, אין אימה, אין עימות, אין דילמות. יש רק בעיות ופתרונות. היא מתחוללת לכאורה בתוככי מחשב על האופייני למלחמות המאה העשרים ואחת.

צה"ל לא טרח להסתיר את מכבסת השפה, שאינה המצאה ישראלית. גם אינסטלטורים משתמשים בביטויים קצת יותר עדינים כשהם פותחים את האיכסה, טען תא"ל גרשון הכהן במסמך צה"לי פנימי שנחשף ב'הארץ'. בשלב העימות שהחל באוקטובר 2000 לא הייתה מכבסת השפה שירות גלווה ללוחמה אלא אסטרטגיה – חלק מניהול המלחמה. מנהיגי מערכת הביטחון ייצרו מילים וביטויים בקצב מסחרר, ואלה נכנסו לשימוש מידי בצבא והוצעו גם לצורכי תקשורת ויחסי ציבור (בקר, 2002). כמו בתחומי שפה רבים אחרים, גם כאן מילאה התקשורת לערוציה השונים תפקיד של סוכן לשוני. מונח או צירוף שנולדו בצבא זכו מיד לציטוט ולשימוש בתקשורת, ללא ניסיון לעבד ולהבהיר מה עומד מאחורי המונח. בדרך כלל ויתרה התקשורת בימי העימות על תפקידה כמתווך ביקורתי בין הממסדים השונים לבין הציבור (במקרה זה: הממסד הביטחוני).

מילון המלחמה, הכולל כ-150 ערכים, מופיע במבנה לקסיקלי בחיבורי 'עושים מלחמה בלשון' (רוזנטל, 2004). בחלקו הראשון של המאמר אנתח את המילון בהיבטים בלשניים, תקשורתיים ופוליטיים, ובחלק השני אנסה לענות על השאלה: מדוע דווקא בימי העימות האלה שיתפה התקשורת פעולה עם הממסד הצבאי.

היבטים לשוניים של לקסיקון המלחמה

השפה הבסיסית של לקסיקון המלחמה היא קבוצה רחבה למדי של שמות פעולה. עצם השימוש בשמות פעולה אופייני ללקסיקון המלחמה, מאחר שהוא מנתק את הפעולה מעושיה והופך את הפעולה למושג, למרכיב בשרשרת של מהלכים

מתוכננים ומנומקים. לשימוש בשמות פעולה כאפקט מסוג זה בשפה בכלל, ראו את חיבורי 'המורה לנשימה נגד שם פעולה' (רוזנטל, 2004א). השימוש הזה מחזק את האפיון הבסיסי של שפת הצבא: שפה אינסטרומנטלית הבנויה על שרשרת של מטרות, משימות וביצוע באמצעות כלי ביצוע – אנושיים או מכניים.

רוב שמות הפעולה החדשים הם בבניין פיעל, שמטבעו מעצים את הפעולה. חלקם מתארים פעולות אופייניות למהלכי הצבא, כגון 'חישוף': הסרת כל אובייקט המאפשר מסתור למחבלים או למטענים לאורך הציר (בעקבות הביטוי האנגלי clearing). 'שיטוח' הוא מהלך דומה אך רחב יותר וכולל הורדת מבנים. במאמר מוסגר אפשר להוסיף, שעצם השימוש ב'מבנים' במקום בתים או ב'ציר' במקום דרך מחזק את האופי האינסטרומנטלי של תיאור הפעולות. כאשר תיאור זה מועבר בתקשורת, הוא מאפשר לציבור לראות בפעולות הללו מהלך צבאי מנומק בלי להיחשף למשמעויות הקונקרטיות שלהן, דהיינו פגיעה במהלך חייהם וברכושם של פלסטינים.

בניין פיעל מוביל גם בפעולות המלחמה הבסיסיות. מצד אחד: 'פגיעה', שהוא כמעט כל פעולת אויב. השורש פ.ג.ע. בבניין קל מרכזי בתיאור המלחמה משני הצדדים: נפגעים, פגיעות בנפש, פגיעה במטרה. פ.ג.ע. בבניין פיעל מיועד כולו לפעולות האויב, וכן השם הנדיר למחבל: 'מפגע'.

פעולות צה"ל באותו משקל באות משורשים אחרים: מיטוט (הרשות הפלסטינית), חיסול (מחבלים בכירים), סיכול, גירוש (ערפאת), פירוק (תשתיות הטרור, המחבלים מנשקם), ביתור (רצועת עזה), טיהור מטפורי (היה נפוץ יותר במלחמת לבנון הראשונה: 'טיהור קני מחבלים'). שם פעולה אחד, מתון יחסית, נשמר למתנחלים: פינוי. למרות האופי הממתן שיש לשימוש בשמות פעולה, ניכרה במהלך העימות התלבטות רבה אם להשתמש ב'חיסול', שהעלה אסוציאציות פליליות, ועל כן נקבע בהשראת הלשונאי הצה"לי האלמוני השימוש ב'סיכול ממוקד'. 'חיסול' מתאר את הפעולה, 'סיכול ממוקד' את מטרת הפעולה וצידוקה. למרות שליטה לאורך זמן של 'סיכול ממוקד' חזרה המילה 'חיסול' ללקסיקון ברגע שבו ככל הנראה חשו אנשי הצבא והתקשורת שהציבור כבר אינו מתרגש מהשימוש במונח. כמו כן נשמע גם הביטוי הרומנטי 'התנקשות'.

קבוצה קטנה אך אפקטיבית של מילים שהומצאו או רועננו, היא המילים במשקל הסגוליים. למילים אלה השפעה ממתנת וכמעט נרקוטית. תקופה ארוכה כיכב 'כתר', שהוא שם חדשני ל'מצור', בהנחה שהשימוש במצור אינו נעים לאוזן ומזכיר סטואציות בהיסטוריה היהודית. מכתר התגלגל הכינוי המשעשע כמעט 'כתר נושם', כלומר מצור לא מוחלט. גם 'סגר' הוותיק יותר חי וקיים,

ומשמעותו למעשה 'עוצר' שגם לו אסוציאציות מקומיות, ולצדו 'סגר מונע': הפעולה עם צידוקה. משקל הסגוליים פועל את פעולתו הנרקוטית גם במילים כמו 'כשלי', העדיף על כישלון או מחדל, ו'נתק' העדיף על כישלון בתקשורת או היעדר שליטה של המפקדים על הכוחות.

השפה המדעית-ניהולית

השפה המדעית-ניהולית מאפיינת את דור המפקדים החדש, וככל שעולים בסולם הפיקוד התופעה בולטת יותר. היא פרי מהלך ארוך של חדירת מדעי ההתנהגות לצה"ל ומדיניות של שליחת מפקדים גבוהים ללימודים. דוברים צבאיים בולטים כמו עמוס מלכא, עמוס גלעד ובמידה רבה משה יעלון שונים שינוי בולט מדורות מפקדים שכמעט לא פיתחו רטוריקה ודרך הצגת טיעונים מסודרת. מפקדים בכירים לשעבר כמו אריאל שרון, רפאל איתן, יצחק רבין ועוזר ויצמן היו לעתים בעלי סגנון אישי מובהק, אבל דיברו בשפה ישראלית בגובה חדר האוכל הצה"לי, מלווה בצ'פחות מילוליות ופה ושם בדימוי מפתיע. הם לא הרגישו צורך להסביר את עצמם או לעטוף את הפעילות הצבאית בעטיפה כלשהי, ובזו למילים גבוהות.

השימוש במונחים בעלי אופי אקדמי הוא שלב נוסף באסטרטגיה הלשונית-תקשורתית של ראשי הצבא, שכפי שאציג בהמשך זכתה לשיתוף פעולה של אנשי התקשורת. הוא מרחיק עוד יותר את אימי העימות ואת תוצאותיו (בעיקר בצד הפלסטיני), ומציג באור מתון מאוד את מהלכי הצבא. בשלב זה מכבסת הלשון אינה פועלת באמצעות מילה בודדת זו או אחרת אלא היא אסטרטגית; היא מעלה את השיח ואת הדיווח כולו למדרגה שממנה הכול נראה נקי ומנומק.

הביטוי 'צריכה תודעתית' למשל, שהיה אהוב על משה יעלון, מתייחס למלחמה כאל מעין מעבדה פסיכולוגית שבה פועלים זה כנגד זה תודעות וקוגניציות והן המניעות את הפעולה, מחשבה שאינה בהכרח מופרכת. השימוש ב'צריכה' מושפע משפת המחשבים, שבה צריכה היא העתקת קבצים ואותות דיגיטליים לתקליטור באופן שאינו ניתן למחיקה. השפעת שפת האינטרנט ניכרת גם בשימוש הרב במונח 'מסר' ('שלחנו מסר לפלסטינים'), שאותו אפשר להשוות ל'איתות' המוכר עוד מתקופת המורס בפלמ"ח. 'מסר' אמנם אינו מונח חדש, אך השימוש בו התעצם בשפה החדשה. בכל אלה מעבירים המפקדים את המלחמה, באמצעות השפה, אל שדה הקרב הפסיכולוגי, ומשכיחים את העובדה שכל 'מסר' או 'איתות' פירושו בשר חרוך ובתים הרוסים. נפוץ מאוד השימוש

במילה הנקייה 'יעד' להגדרת אדם או מוסד המיועד לחיסול, ממשקל הסגוליים שנזכר לעיל, בתוספת שמות תואר: 'יעד אסטרטגי', 'יעד סמלי' וכדומה. לאלה הוסיף עולם הרפואה את הביטוי הלא חדש אך המצמרר 'הפגזה כירורגית', דהיינו פגיעה (או ניסיון פגיעה) מדויקת במטרה, בדרך כלל אנושית. ביטוי זה היה נפוץ גם בימי מלחמת ארצות הברית בעיראק, ואפשר ככלל להצביע על קשר לשוני בין הדיווחים והשפה הצבאית באותה מלחמה ובעימות המקומי.

מילות 'המלחמה המדעית' יצאו מכל מחבוא אפשרי. 'הכְּלָה' (באנגלית: containment) – שפירושה עצירת כוחות האויב, עיכובם או ביתורם, כדי לגרום לאויב לרכז את מאמציו בחזית מסוימת – נשמעה אף שרוב הציבור לא הבין את משמעותה, אך היא השתלבה באפקט הרציונלי שניסו לשוות למלחמה. קבוצת מילים המסתיימות ב'ות' העניקה למלחמה את הממד המופשט המתבקש. 'עוצמתיות', לעומת 'נשבור להם את העצמות' (מדרו ועד רבין); 'מידתיות', דהיינו פעילות הבנויה על איזונים מתמידים, נלקחה מלשון עולם המשפט; 'עצימות' נלקחה מהמילונים המאובקים והוענקה לה המשמעות: אינטנסיביות. 'מוכנות' הייתה מילה פופולרית בתקופה של טרום מלחמת בוש-סדאם, כאשר איש לא ידע מה ילד יום. באותה תקופה הבטיח אחד מראשי פיקוד העורף 'הגנה דו-שכבתית' לתושבי הערים במקרה של מתקפת טילים: פטריוט למטה, חץ למעלה. גם השימוש הנרחב ב'מתקפה', במקום במונח הוותיק 'התקפה', משתלב במגמת השדרוג הלשוני.

עוד מילים אהובות: 'תרחיש', המעידה על חשיבה קדימה; 'אופציה', המעידה על חשיבה באמצעות חלופות; וכן שורה של מילים מן השורש הפופולרי ע.ר.ך.: מערך הכוחות, היערכות הכוחות, ערכות מכל הסוגים. 'יש לבצע בדרך חד-צדדית היערכות ביטחונית חדשה. קווי ההיערכות צה"ל לא יהיו גבולות בין-לאומיים אלא קווי ביטחון'. שוב, השימוש הזה נועד להצביע על עולם מסודר היטב, שבו לכל חפץ או אדם יש תפקיד ברור. גם מקומו של משקל פיעול לא נפקד: המונח הפופולרי לאחרונה, בעיקר בתחום הכלכלה, 'מינוף', דהיינו העלאה וחיזוק של מרכיב מסוים של המערכת, נכנס גם לתחום הצבאי, ולצדו 'תיעדוף'. 'מינון', מן הביטוי 'עימות במינון נמוך', מקורו בשפת המעבדה.

השפה המשודרגת זכתה גם למילות יחס או קישור אופייניות. כך החל להישמע בשיח המפקדים המונח השאול מאנגלית 'בהינתן' (given that), כמו בציטוט הבא מפי מפקד המודיעין לשעבר עמוס מלכא: 'בהינתן האירוע תהיה הערכת מצב, שבועקבותיה ייקבע מה ייעשה בעקבות המצב'. או שימוש היתר במילה 'רמה', בציטטה נוספת מפי מלכא: 'אני נשאר עם רמת ספק מסוימת'. ואחרון חביב, השימוש הכמעט משעשע במילת ההעצמה 'מאוד' בתיאור

הסיכויים למתקפה לא קונבנציונלית מצד עיראק. מבוהלים מכישלוננו המהדהד של זאב יעבץ לפני מלחמת המפרץ הראשונה, שקבע נחרצות כי לא יפלו טילים על ישראל, הפך 'מאוד' מעין מכפיל זהירות: 'סבירות נמוכה' נשמע רע גם עקב מלחמת יום הכיפורים, והמחוג נע בין 'סבירות מאוד נמוכה' ל'סבירות מאוד מאוד מאוד נמוכה'.

מלחמת לבנון השנייה חשפה שוב את השפה החדשה, ואפילו נרשמה לה עליית מדרגה. הקטיושה שעשתה שמות בעורף הישראלי הוגדרה 'טיל סטטיסטי' כדי להבליט דווקא את מגבלותיה (רוזנטל, 2006). האיום על העורף הוגדר 'איום טק"קי' (טיל קרקע-קרקע) ולחלופין 'איום רק"קי' (רקטת קרקע-קרקע). הטילים שלא הושמדו נקראו 'טילים שיוריים', ולקבוצת המונחים 'עוצמתיות' ו'מידתיות' חברה 'שילוביות' (שם). כאן שימשה החדשה אמצעי לכיסוי שקוף על כישלונות המלחמה. עמיר רפפורט הביא במעריב (רפפורט, 2006) מילון מרשים של ביטויים חדשים שנטבעו על ידי קציני צה"ל, ואחד המובילים בהם הוא דווקא גל הירש, שהיה בין הראשונים ששילמו את מחיר המלחמה. בין היתר מונה רפפורט ומפרש ביטויים סתומים כמו 'בקרת עוצמת החיכוך', 'היתוך קווי ראייה', 'חישה מרחוק', 'מולקולה דינמית' ואחרות. השפה הזו, מציין רפפורט, מתוחכמת כל כך עד שאינה מובנת גם לאנשי הצבא האמורים לממש אותה. מאמרו של רפפורט מעיד על התפכחות מסוימת של הכתבים הצבאיים, שכבר אינם מוכנים להיות סוכנים חסרי ביקורת של השפה החדשה.

מונחים פוליטיים-צבאיים

תקופת העימות הולידה גם שפה פוליטית-ביטחונית מרתקת, שהשתלבה היטב בשפה הביטחונית שפורטה לעיל. בבסיס השפה הזו עמדה סדרה של מונחים גאוגרפיים, שבהם מובנת מאליה השתתפות הגורמים הצה"ליים. המונחים הגאוגרפיים נועדו להגדיר את מעמדם של שטחים שונים באזור העימות תוך הליכה על חבל דק; מטרתם המוצהרת ביטחונית, אף שיש להם משמעות פוליטית גלווית. בולטת בהתפתחות הזו ההיעלמות הכמעט מלאה של הלהיט הלשוני מאז מלחמת ששת הימים, 'שטחים' שסביבם נערכו מחלוקות אידאולוגיות ופוליטיות. פרט ל'שטחי A' שבהם מתקיימת בדרך כלשהי ריבונות פלסטינית, יש לרוב השטחים שמעבר לקו הירוק מעמד ביניים שברירי שעתידי אינו ברור, והפוליטיקאים נוהרים מלהגדירו. לכן יש להצעות הבאות מהצבא תפקיד של הוצאת הערמונים מהאש. המונח המקובל ביותר נולד דווקא בשיח האזרחי, כדימוי לחיים אזרחיים:

'הגדר'. אבל הצבא הציג מונחים משלו הנוחים יותר לשימוש ובראשם 'מרחב', כמו בהגדרה הצבאית לגדר ההפרדה: 'מרחב התפר'. 'מרחב' היא מילה פופולרית בלשון הצבא לאחרונה, וגם היא נקשרת למגמה המעיין מדעית. גוש דן הוא 'מרחב אינטנסיבי אורבני' לצורכי מלחמת עיראק, והחדר האטום המיתולוגי הפך ל'מרחב מוגן דירת'. לגדר הוצעו חלופות נוספות ובכולן שלטת השפה המשודרגת והעמומה, כמו 'אזור חיץ' או 'חגורת ביטחון'. גם הביטוי הוותיק 'רצועה' הועבר מלבנון למונחים כמו 'רצועת חישוף' או 'רצועת ביתור'. החשיבה הגאוגרפית כעוקפת הגדרה מדינית חדה עומדת גם בבסיס ההצעה האמריקנית להסדר: 'מפת הדרכים'.

הדיון הפוליטי-ביטחוני מלא גם הוא ביטויים עמומים הנשמעים מנומקים ומורכבים, אך מסתירים את הפחד של הפוליטיקאי הישראלי מכל הכרעה אחרי שבר אוסלו. הסכם שלום (ולמעשה כל הסכם) מרתיע את הפוליטיקאי הישראלי, ובחלל המדיני מסתובבות מילים כמו 'הבנות', 'טיוטה', 'מסגרת', 'אופק מדיני'. יעלון דיבר ברגע מסוים על 'ניצחון', מילה שאינה ברוח הזמן בהיותה בהירה ורגשית, אבל קצין בכיר אחר לחש ככל הנראה באוזניה של לימור לבנת את הביטוי המתוחכם-העמום 'הכרעה אסטרטגית', שנשמע הן בחוגי הצבא והן בחוגים הפוליטיים תקופה מסוימת. בלי להתכוון יצאה מפיו של אריאל שרון מילת שנות השבעים 'כיבוש', ככבשה שחורה בתוך צאן הלקסיקון הצבאי-מדיני, וחזרה מיד למעיו מלווה בנויפה של היועץ המשפטי לממשלה.

איך לקרוא למלחמה

אחד המאפיינים הלשוניים של ימי העימות הוא ההתרוצצות בקביעת שם לעימות, וכן שם לאויב. שרשרת האירועים לא הצליחה להיקרא 'מלחמה' מפני שמלחמה היא מונח המציג סיטואציה כוללת ומקיפה של עימות, שאינה מתאימה למציאות המגוונת של הקיום הישראלי בתקופה הנידונה. כאן נכנס לתמונה הרמטכ"ל שהיה לשר הביטחון, שאול מופז. למופז שפה שאינה אופיינית לממסד הביטחוני. היא אינה מתוחכמת וגבוהה כמו של כמה מעמיתיו, אך גם אינה עמומה או עילגת. הוא נציג של הלשון הבינונית. הוא אינו מרבה בשמות פעולה (ולכן נשמעה דווקא מפיו הלחישה 'זה הזמן להיפטר ממנו', על ערפאת). למלחמה, מכל מקום, הוצע לקרוא 'המלחמה על הבית', אבל השם לא נקלט מאחר שחצה אפילו את קווי הקונצנזוס הרחבים של התקופה. הביטויים שבהם השתמש הצבא ושמוצו על ידי התקשורת הם 'האלימות', מונח המנטרל את

המקור הפוליטי של הסכסוך, והכינוי המדעי לכאורה 'עיונות בעצמות נמוכה' או 'במינון נמוך'. אירועים ממוקדים מעטים במהלך השנים נקראו 'פעולה' או 'מבצע', ואז גם זכו לשם מטפורי-יצירתי: 'חומת מגן' ו'דרך נחושה'. בלבול מסוים קיים גם ביחס לשמו של האויב הקונקרטי. 'מחבל' הפכה למילת מטרייה קלישאית, המתייחסת לכל מי שעוסק בפעולות התנגדות פלסטיניות, ולא רק למי שעוסק בפעולות טרור על פי הגדרת הטרור המהותית — זריעת פחד באוכלוסייה אזרחית לצורך השגת מטרות פוליטיות — הנכונה בעיקר ביחס למחבלים המתאבדים. צה"ל עצמו חש אי-נוחות מסוימת, ולכן נטבע הביטוי 'חמוש' כדי להגדיר כאויב כל מי שנושא נשק, פה ושם נשמע גם השם 'מפגע'.

ואולם במאבק על שמו של העיונות ניצחה הערבית, והמילה 'אינתיפאדה' זכתה להיות הכינוי המוביל גם בשיח הישראלי ובתקשורת — אף שלא נתמכה על ידי צה"ל, ובמליאת רשות השידור אפילו דנו על הוצאתה אל מחוץ לתקן. זאת אף על פי שהיה ברור מראשית העיונות שיש בה הטעיה. מבחינתם של הפלסטינים היא אפשרה להציג את העיונות כהמשכה של האינתיפאדה הראשונה, שצמחה מן השטח והצליחה כמעט מכל בחינה והביאה פרות מדיניים וגם הכרה עולמית. אולם האינתיפאדה השנייה הייתה מוכוונת מלמעלה והשתמשה בנשק שלא התקבל על דעת העולם. נשק המתאבדים הרחיק את הפלסטינים לחלוטין מדעת הקהל הישראלית והכתים את מאבקים.

ובכל זאת, 'אינתיפאדה' היא אחת מקבוצה של מילים חשובות שבאו מהלקסיקון הפלסטיני של המלחמה ואומצו על ידי הישראלים מרצון או מכורח. כך גם 'הודנה', שעליה נערכו דיונים בלשניים והיסטוריים. למרות התיעוב מפעולות ההתאבדות התקבל בתקשורת ובשיח הישראלי השימוש ב'שהיד', מילה ההופכת את המחבל המתאבד ממושע לקדוש דתי. 'פלסטיין' נקלטה כשמה של המדינה שעדיין לא קמה, ו'נפכה' — כִּלְבוֹ של הנרטיב ההיסטורי-הפלסטיני. באמצעות השפה החל הטיעון הפלסטיני לקנות לו מקום בשיח הישראלי, אם כי בדרך כלל לא זכה כתוצאה מכך גם להכרה מוסרית. עורמת השפה.

מילים לא צבאיות

אל תוך הרוב הגדול של המילים מתוצרת צה"ל בלקסיקון המלחמה, חדרו בכל זאת לשיח הציבורי מילים וביטויים ממקורות אחרים. גם כאן שימשה התקשורת סוכן מידי ואפקטיבי (בין היתר בהפצת המילים הערביות שנזכרו לעיל). כך גם בביטויים הקלישאיים החלופיים 'אזרחים חפים מפשע' ו'אזרחים

תמימים'. הבלבול בין שתי החלופות נובע מכך ששני התארים הם תרגום של innocent – הראשון במשמעות הפלילית והשני במשמעות הפסיכולוגית-מוסרית: אזרחים ללא כוונת מלחמה. 'אזרחים תמימים' אמור להיות חלופה המבטאת את מעמד האזרחים שנפגעו בלי שעסקו בפועל בפעולת מלחמה. השימוש השגוי ב'אזרחים חפים מפשע' זכה למשמעות אירונית לנוכח התביעה הבין-לאומית, שזכתה גם לתמיכה ישראלית שולית, לדון ב'פשעי מלחמה' ישראלים: אם האזרחים הם 'חפים מפשע', החיילים שפגעו בהם הם 'פושעים'. השימוש במונחי פשע ופלילים בדיון הפוליטי הישראלי היה דו-צדדי, ומן הימין נשמעו הקריאות 'פושעי אוסלו לדין'. בשימוש הזה הייתה התקשורת גורם מדווח ונגעה בכיטויים אלה בזהירות.

התקשורת הפיצה גם את המונחים משפת המתנחלים: המונח 'נוער הגבעות' יצר סימטריה בין הנערים שהתנחלו באישון לילה ללא היתר על גבעות חשופות לבין 'נוער הנרות' שכבר תם לגווע. כך גם המילה 'מאחז' שיצרו המתנחלים באסוציאציה ל'היאחזות' הלגיטימית.

עם ירידה מסוימת בעוצמת העימות חזר הדיון לתחום המדיני, והמילה המובילה בו היא 'התנתקות' שסביבה נולד ויכוח לשוני משעשע. ההתנתקות נוצרה בסביבתו של אריאל שרון כמילה המכילה רעיון ותכנית פעולה, אך מסיבות שונות צרמה לאוזניהם של אנשי התקשורת דווקא, וכמה כלי תקשורת הציעו (במקביל) במקומה את המילה 'הינתקות'. כאן נקטה התקשורת עמדה לשונית ולא תקשורתית, אם כי לא חד-משמעית. הטענה הייתה שה'הינתקות' היא מהלך חד-צדדי ועל כן המילה 'התנתקות', שקיים בה יסוד של הדדיות, אינה מתאימה. אולם יש דוגמאות רבות לשימוש בבניין התפעל עבור מקרים של מהלך חד-צדדי או עבור שימוש חד-צדדי אפשרי ('התרחקות' יכולה להיות התרחקות הדדית והתרחקות חד-צדדית). לעומת זאת ב'הינתקות' חסר היסוד האקטיבי שב'התנתקות', אך גם זה אינו חד-משמעי. היום השימוש הוא בשני המונחים במקביל. ראוי לציין שלא היה דיון ממשי בעצם השימוש ב'התנתקות' (או ב'הינתקות'), דהיינו בשאלה אם יש כאן ממד של מכבסת שפה ומציאת מילת כיסוי לביטוי הבעייתי בעיני הציבור: 'נסיגה חד-צדדית'. טענה כזו הובעה לפני שנים מספר כנגד המונח 'פעימה', שאמור היה להסוות את משמעותו האמתית: 'נסיגה'.

התקשורת ולקסיקון המלחמה

התקשורת לערוציה הייתה גורם חשוב ואולי מכריע בחדירת לקסיקון המלחמה

ובהעברת המסרים הסמויים שלו לציבור. כאמור, הדילמה של התקשורת אינה שונה בתחום זה מתחומים אחרים. היא חייבת להביא מונחים רשמיים כדי לדווח לציבור איך חושבים ופועלים הגורמים השלטוניים, ובה בעת עליה להביא לצדם מונחים המקובלים על הציבור כדי לא לאבד אתו מגע, וגם כדי לחשוף את היסוד המוטה שבמונחים השלטוניים.

בתחום הצבאי הקשיים רבים. דיונים פנים צבאיים סגורים לתקשורת עוד יותר מדיונים מדיניים, ובהם בין היתר נקבעת מדיניות הפרסום. מאופי התחום הצבאי וגם בגלל הסיכון המשמעותי שהם לוקחים על עצמם, ממעטים אנשי הצבא להדליף. בניגוד לתחום המדיני, לתחום הצבאי יש שטח גאוגרפי, אך העיתונאים יכולים להגיע אליו רק בחסות הצבא וברשותו, ועל פי בחירת הצבא. לאחר אירוע צבאי – למשל, חדירה של פלסטינים למוצב צה"לי – ניוונים העיתונאים (לפחות בטווח הקצר) בעיקר מהתחקיר הצה"לי. ראיונות עם חיילים ומפקדים נעשים ברשות, וגם ביציאה לשטח צמודים אל העיתונאי נציגים של דובר צה"ל ומפקדים בכירים. עם זה, בהסכם הבלתי כתוב בין הכתבים הצבאיים לבין הצבא קיימת תביעה מן המפקדים שלא להביא מידע שקרי. לכן קמה צעקה גדולה כאשר מפקד חיל האוויר, דן חלוץ, סיפק מידע כוזב על החימוש שבו השתמשו לחיסול ברצועת עזה. את התביעה הזו מחזקת התלות של הכתבים בצבא.

בתקופות שונות הייתה לתלות הזו חזות שונה. לפני מלחמת יום הכיפורים נמנעו העיתונאים, בהוראת העורכים, מלפרסם מידע שהגיע אליהם בדרכים שונות. באותה תקופה היה לקשר בין העיתונות (בעיקר העיתונות הכתובה) לבין הצבא אופי מעין־קונספירטיבי: הצבא מסר לעיתונאים עובדות בתנאי שהן לא יפורסמו. בדיעבד התברר שהעובדות שניתנו היו חלקיות ואף כוזבות. יום הכיפורים של העיתונות, שהוגדר כך בידי ראשי העיתונות עצמם לאחר המלחמה, השפיע מאוד על יחס העיתונות למלחמת לבנון הראשונה. הפעם ניסתה העיתונות, בדרכים שונות, שלא לקבל כאמת שאין עליה עוררין את המידע שניתן לה על ידי השלטון הצבאי־המדיני, והיה לה תפקיד חשוב בכך שמלחמת לבנון לא זכתה באמון הציבור. התקשורת גם לא נטתה להשתתף במכבסת השפה, שנבנתה על דימויים נוסח 'טיהור קני מחבלים' או 'ג'וקים מסוממים בבקבוק', אלא חשפה ביטויים אלה באופן ביקורתי. מולה עמדו בראש המערכת הצבאית שר ביטחון בעל יכולת ביטוי דלה, שלא היה אהוד עליה, ורמטכ"ל עילג.

כנגד זה, שיתוף הפעולה של התקשורת עם לקסיקון המלחמה ועם העמדה הפוליטית־הביטחונית בימי העימות שהחל באוקטובר 2000 היה כמעט מוחלט. לשיתוף הפעולה תרם גם הצבא עצמו, שהתייחס אל העימות מראשיתו כאתגר

הסברתי-לשוני ויצר עוד ועוד מילים וביטויים שפורטו לעיל. הכתבים הצבאיים הוזנו בטקסטים שלא הכירו וביטויים שהשימוש בהם היה חדשני. מונח כמו 'כתר' או 'כתר נושם', שנולד במעבדה הצה"לית, לא נחשב מונח מכבס אלא מונח חדשני שיש לדווח עליו לציבור בנוסח: 'הצבא קורא לזה כתר נושם'. בשלב הבא נפל הפתיח והמונחים כתר, סגר, חישוף וכדומה הפכו חלק משגרת הדיווח. פרדוקסלית, אפשר השימוש במונחים אלה לכתבים להופיע כמי שאינם מוטים לצד הפטריוטי (כפי שהיו כותרות העיתונים) אלא דווקא כמדויקים ו'קרים'.

דוגמה לכך שדיווחי העיתונאים הלכו בעקבות לשון התדרוך הצה"לי אפשר למצוא בנוהג הנפוץ של הכתבים הצבאיים להשתמש בלשון הווה בדיווחיהם, בעקבות הדרך הנהוגה בתדרוכים עצמם (ובמאמר מוסגר, עצם השימוש במונח הצבאי 'תדרוך' כדרך להעברת מידע מהצבא לכתבים אומר דרשני). הנה מה שאפשר היה לקרוא ולשמוע מן הכתבים לאחר חזרה למוצב באזור חברון: יואב לימור, הערוץ הראשון: 'החיילים משוכנעים שמדובר במחבלים'. אילן לייזרוביץ, ערוץ 2: 'מגיע מסוק ויורה אש תופת'. רוני דניאל, ערוץ 2: 'המאבטח עוצר ופותח את הדלת'. לשפת ההווה, הנהוגה גם בשפה המשטרית, יש אפקט המעקף את האופי הקונקרטי של האירוע.

תפקודם של הכתבים הצבאיים בעת האינתיפאדה, ובעיקר בימי 'חומת מגן', נידון בעבר ויש לשוב ולדון בו. העדויות סותרות על פי המעיד. הכתבים עצמם טוענים שעשו כל מאמץ להשיג מידע ישיר מהשטח, וממילא לדווח עליו בשפתם. בכתבה ב'העין השביעית' (שמואל, 2002) הם מצביעים על הצבא כגורם מגביל המקיים מדיניות תקשורתית שגויה, ועל ניסיונות חוזרים ונשנים שלהם, שבחלקם צלחו, להשיג מידע ממקורות נוספים. באותו גיליון טוען לעומת זאת נחום ברנע (ברנע, 2002) כי 'חלק מהתקשורת, בעיקר פרשני הטלוויזיה, גילה מסירות כמעט מוחלטת לקו של צה"ל'. ואולם רוב הפרשנים 'נעו בין אהדה ספקנית לספקנות אוהדת, בהחלט במסגרת הצפוי והראוי במדינה דמוקרטית שזה עתה קמה ממתקפת הטרור החמורה ביותר בתולדותיה'. ניתוח תוכן מקיף שערך דניאל דור בספרו 'מאחורי חומת מגן' (דור, 2002) חושף התייצבות (במינונים שונים) של ערוצי התקשורת השונים מאחורי מדיניות הדיווח של צה"ל.

במאמר זה איני מתיימר לפסוק בסוגיית התפקוד של העיתונות בתקופת העימות. גם ספרו הביקורתי של דור מציג תמונה מורכבת. אולם מהאזנה רצופה לתקשורת המשודרת, נראה שבתחום השפה הייתה התקשורת סוכן נאמן של לקסיקון המלחמה. הדבר בלט פחות בעיתונות הכתובה, אך יש לזכור שסוכן השפה המרכזי היום הוא התקשורת המשודרת, שבה הדברים אינם עוברים עיבוד

סגנוני או מהלך של ניכור האופייני לשפה הכתובה. התקשורת המשודרת גם מוגבלת בזמן וביכולת ההרחבה של הדיווח, והיא מיידית יותר. כל אלה הפכו אותה לסוכן הלא ביקורתי של לקסיקון המלחמה. אינני בוחן כליות ולב, אבל דומה שהסיבה לכך לא הייתה רק מקצועית גרדא. הכתבים הצבאיים שימשו סוכן מוצלח גם מפני שהזדהותם עם מהלכי הממסד הביטחוני-מדיני בימי העימות הייתה רבה ומובהקת, הרבה יותר משהייתה בתקופת מלחמת לבנון הראשונה.

רשימת מקורות

- בקר, א'. 2002. 'הנדון: מונחים נדרשים בפעילות הלחימה', מוסף המוקדש לשפה העברית, הארץ, 16 באפריל.
- ברנע, נ'. 2002. 'למי צלצלו הפעמונים', העין השביעית 38 (מאי).
- דור, ד'. 2002. מאחורי חומת מגן. תל אביב: כבל.
- רוזנטל, ר'. 2004א. 'המורה לנשימה נגד שם פעולה', חדות הלשון. תל אביב: עם עובד
- רוזנטל, ר'. 2004ב. 'עושים מלחמה בלשון', חדות הלשון. תל אביב: עם עובד.
- רוזנטל, ר'. 2006. 'מילון המלחמה השלם', סופשבוע, מעריב, 21 ביולי.
- רפפורט, ע'. 2006. 'מלים מפוצצות', המוסף לשבת, מעריב, 13 באוקטובר.
- שמואל, ל'. 2002. 'סכנת נפשות: מצוקת כתבי השטח', העין השביעית 38 (מאי).

